

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

NEFT-GAZ SANOATI TARIXINI TADQIQ QILISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Abdirasulova Soxiba Abdimal qizi

Navoiy davlat universiteti, mustaqil tadqiqotchi.

e-mail: sardorsam85@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-1792-3404>

Annotatsiya.

Maqolada Markaziy Osiyoda, jumladan, qadimgi davrlarda hududdagi neft konlarining o'zlashtirilishi, mahalliy aholi tomonidan qo'llanilgan atamalar ("yer yog'i", "qara jag'") hamda jahon miqyosida neft-gaz sanoati tarixini o'rganishning nazariy-metodologik yondashuvlari tahlil etilgan. Deniyel Yergin va Fransisko Parraning fundamental konsepsiyalari asosida mintaqaviy tadqiqotlar uchun metodologik tayanch nuqtalari belgilab berilgan.

Kalit so'zlar: neft-gaz sanoati, yer yog'i, qara jag', metodologiya, geosiyosat, Deniyel Yergin, Fransisko Parra, transmilliy korporatsiyalar.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ НЕФТЕГАЗОВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Абдирасулова Сохиба Абдимитал кизи

Навоийский государственный университет, независимый исследователь.

Аннотация.

В статье анализируются освоение нефтяных месторождений на территории Центральной Азии, в том числе в древние времена, термины, использовавшиеся местным населением («ер ёги», «кара жаг»), а также теоретико-методологические подходы к изучению истории нефтегазовой промышленности в мировом масштабе. На основе фундаментальных концепций Дэниела Ергина и Франсиско Парры определены основные методологические ориентиры для проведения региональных исследований.

Ключевые слова: нефтегазовая промышленность, ер ёги, кара жаг, методология, геополитика, Дэниел Ергин, Франсиско Парра, транснациональные корпорации.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR STUDYING THE HISTORY OF THE OIL AND GAS INDUSTRY

Abdirasulova Soxiba Abdimal qizi

Navoi State University, Independent Researcher.

Abstract.

The article analyzes the development of oil deposits in Central Asia, including their exploitation in ancient times, the terms used by the local population ("yer yog'i" and "qara jag'"), and theoretical and methodological approaches to studying the history of the oil and gas industry on a global scale. Drawing on the fundamental concepts of Daniel Yergin and Francisco Parra, the study identifies key methodological reference points for regional research.

Keywords: oil and gas industry, yer yog'i, qara jag', methodology, geopolitics, Daniel Yergin, Francisco Parra, transnational corporations.

Kirish. Hozirgi globallashuv va jadal taraqqiyot davrida dunyo miqyosida energetika xavfsizligi, yoqilg'i-energetika resurslarini ishlab chiqarish va ulardan oqilona foydalanish masalasi har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jahon xo'jaligining barqaror faoliyat yuritishi bevosita neft va gaz sanoatining rivojlanish sur'atlariga bog'liqdir. O'zbekiston Respublikasida ham mamlakat iqtisodiyotining tayanch tarmoqlaridan biri hisoblangan neft-gaz sanoati tarixini har tomonlama chuqur o'rganish, uning shakllanish bosqichlari va hududiy xususiyatlarini ilmiy jihatdan umumlashtirish dolzarb vazifalardan sanaladi. Mustaqillik yillarida milliy tarix fani oldida turgan asosiy vazifalardan biri — sovet davri va undan oldingi davrlardagi sanoatlashuv jarayonlari, hududdagi konlarning o'zlashtirilishi hamda tarmoq infratuzilmasining rivojlanish tarixini xolis, arxiv hujjatlari va ilmiy-nazariy konsepsiyalarga tayangan holda tadqiq etishdir.

TADQIQOTNING MAQSAD VA VAZIFALARI

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi — Markaziy Osiyo va O'zbekiston hududida neft-gaz sanoati tarixini tadqiq etishning nazariy-metodologik asoslarini ochib berish, tarixiy manbalar hamda jahon ilm-fanida tan olingan yondashuvlar (D. Yergin va F. Parra konsepsiyalari) asosida ilmiy-metodologik tayanch nuqtalarini belgilab berishdan iboratdir.

Tadqiqot manbalari va metodologiyasi. Maqolani yozishda qiyosiy-tarixiy, tizimli tahlil, xronologik va mantiqiy ketma-ketlik metodologik yondashuvlaridan foydalanildi. Shuningdek, antik davr mualliflari (Strabon, Plutarx, Arrian) asarlari, Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» qomusiy asari, arxiv hujjatlari hamda Deniyel Yergin va

Fransisko Parra kabi taniqli tadqiqotchilarning fundamental ilmiy merosi tadqiqotning manbashunoslik bazasini tashkil etdi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Hozirgi Markaziy Osiyo mintaqasida, aniqroq qilib aytganda, qadimgi Baqtriya, So'g'diyona, Xarfiyona davlatlarida neft bo'laklari konlari borligi azaldan ma'lum bo'lgan. U yer yuziga sizib chiqqanligi uchun ham «yer yog'i» yoki «yer moli» deb nomlangan. Miloddan avvalgi 329-yili Amudaryodan o'tib kelgan Aleksandr Makedonskiy 6 yog'li suyuqlikka alohida e'tibor bergan. Qadimgi yunon tarixchilari Strabon (mil. av. taxm. 64 — mil. 24), Plutarx (mil. 46–120/130) va Arrian (mil. 90–175) asarlarida qayd etilgan hududlarda «smola yog'li buloqlar, chashmalar» tilga olinganligini ko'rishimiz mumkin [1].

Neftning mahalliy aholi tomonidan qay tarzda nomlanganligini milodiy 1074-yillardagi qomusiy olim Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asaridan bilib olishimiz mumkin. Masalan, asarda «neft» tushunchasi «Qara jag'» [2.241] tarzida atalgani qayd etilgan. Diqqatga sazovor joyi shundaki, XX asrning 20-yillariga oid davlat hujjatlarida «Qora yog' sanoati» degan yozuvlar uchraydi. Shu yillarda hattoki yozuvchilar orasida imloda «qora yog'» yoki «neft» so'zlaridan birini qo'llash xususida munozara bo'lgan [3.66]. 1871-yilning yozida Qo'qon xonligi hududida bo'lgan rus tadqiqotchisi A. Fedchenkoga aholi neftni «yer yog'i» (djir djag'i) deb nomlanishini aytgan [4.226].

Jahon miqyosida ham neft-gaz sanoati tarixini o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etib kelmoqda:

Deniyel Yerginning «The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power» («Mukofot: Neft, pul va hokimiyat uchun eshikli kurash») kitobi jahon neft va gaz sanoati tarixi, uning geosiyosat va dunyo iqtisodiyotiga ta'sirini o'rganishda eng muhim va mukammal fundamental asar hisoblanadi. 1992-yilda badiiy bo'lmagan adabiyot yo'nalishida nufuzli Pulitser mukofoti (Pulitzer Prize) bilan taqdirlangan. Kitob XIX asrning o'rtalaridan (Pensilvaniyada ilk neft qudug'i burg'ılanishidan) to XX asr oxiri va XXI asr boshidagi Fors ko'rfazi urushlarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Muallif neft tarixini 3 ta asosiy ustun atrofida tahlil qiladi: Kapitalizm va monopoliyalalar: Rokfellerlarning Standard Oil imperiyasi tuzilishidan tortib, XX asrdagi «Yetti opa-singil» (Seven Sisters) deb atalgan yirik transmilliy korporatsiyalarning shakllanishi. Geosiyosat va urushlar: I va II jahon urushlarida neftning roli (neft nafaqat yoqilg'i, balki harbiy g'alabani asosiy omili bo'lgani), bahorgi va kuzgi neft inqirozlari. Milliy mustaqillik va OPEC: Yaqin Sharq mamlakatlari (Saudiya Arabistoni, Iroq, Eron va b.) va boshqa davlatlarning o'z resurslariga egalik qilish kurashi hamda OPEC tashkilotining tuzilishi yoritiladi [5.96–110].

Deniyel Yerginning «The New Map: Energy, Climate, and the Clash of Nations» (2020) asarida AQSH, Rossiya va Xitoy o'rtasidagi energetik geosiyosat va raqobat alohida bo'limlar — «xaritalar» (America's Map, Russia's Map, China's Map) ko'rinishida va ularning o'zaro to'qnashuv nuqtalarida aniq taqqoslab berilgan. Yergin AQSHdagi gidravlik yorish (fracking) va slanets (shale) inqilobi global energetik muvozanatni qanday o'zgartirganini va buning Rossiyaning «Gazprom» orqali Yevropaga ta'sir o'tkazish imkoniyatlariga qanday zarba berganini qiyoslaydi. Rossiya o'n yillar davomida Yevropani quvvur gazi (Gazprom) orqali monopol ta'minlab kelgan bo'lsa, AQSH suyultirilgan tabiiy gaz (LNG) eksport qiluvchi davlatga aylanib, Yevropa bozoriga kirib keldi. Muallif AQSHning suyultirilgan gazini «erkinlik gazi» (gas of freedom) va Rossiya monopoliyasiga muqobil sifatida tavsiflaydi [6.115–128].

Yergin Xitoyning energetik xavfsizlik zaifligini AQSHning dengiz kuchlari nomi bilan bog'lab, ikki davlat o'rtasidagi strategik raqobatni ochib beradi. Xitoy import qiladigan neftning 80% dan ortig'i Malakka bo'g'izi orqali o'tadi. Pekin AQSH Harbiy-dengiz kuchlari inqiroz davrida bu tomorqani yopib qo'yishidan xavfsiraydi («Malacca Dilemma»). Shu sababli Xitoy «Bir makon, bir yo'l» (Belt and Road Initiative) loyihasi orqali Markaziy Osiyo va Yaqin Sharqdan quruqlik orqali neft va gaz quvurlarini tortib, AQSH dengiz nazoratidan aylanib o'tishga harakat qilmoqda [6.229–246].

Muallif AQSH, Rossiya va Xitoy o'rtasidagi energetik uchrashishni quyidagicha umumlashtiradi:

AQSH: Energetik mustaqillikka erishgan va neft-gaz eksportiyoriga aylangan «Energetik superdavlat»;

Rossiya: O'z iqtisodiyotini resurslar eksport qilishga bog'lab qo'ygan va geosiyosiy ta'sirini saqlab qolishga urinayotgan «Resurs giganti»;

Xitoy: Tez o'sayotgan iqtisodiyoti uchun import resursga qaram va muqobil ta'minot koridorlarini qurayotgan «Eng yirik iste'molchi» [6.385–402].

Fransisko Parraning «Oil Politics: A Modern History of Petroleum» («Neft siyosati: Neft sanoatining zamonaviy tarixi») monografiyasi neft va gaz sanoatining XX asr ikkinchi yarmi va XXI asr boshidagi xalqaro munosabatlari, narx shakllanishi hamda siyosiy-iqtisodiy tuzilmalarini tadqiq etishda muhim akademik manba hisoblanadi. Fransisko Parra (Francisco Parra) — iqtisodchi va ekspert. U OPEK (OPEC) tashkilotida Bosh kotib (1968-y.) hamda tadqiqotchi sifatida uzoq yillar faoliyat yuritgan. Bu asar muallifning soha ichidagi bevosita kuzatuvlari va akademik tahlillari asosida yozilgan.

Kitobda neft sanoati tarixi kuchlar muvozanati va bozor tuzilmasining o'zgarishi nuqtayi nazaridan 4 ta asosiy bosqichga bo'lib o'rganiladi:

Transmilliy korporatsiyalarning (TNK) monopoliyasi (1950-yillargacha): «Yetti opa-singil» (Seven Sisters) konsorsiumining Yaqin Sharq, Lotin Amerikasi va Osiyodagi resurs bazasini narx bekor qilish va konsessiya shartnomalari orqali nazorat qilish mexanizmi tahlil qilinadi. OPEKning tashkil topishi va resurs natsionalizatsiyasi (1960–1970-yillar): Parra OPEKning tuzilishini resurslarga egalik qiluvchi davlatlarning o'z mustaqilligi va daromadlari uchun kurashi sifatida baholaydi. 1973-yildagi arab neft embargosi va narxlarning keskin oshishi natijasida jahon energetika tizimidagi silkinishlar aniq hujjatlar asosida ko'rib chiqiladi.

Narx inqirozlari va erkin bozor mexanizmiga o'tish (1980–1990-yillar): 1986-yildagi «neft narxlari urushi» (1986 oil price collapse), Saudiya Arabistonining bozordagi ulushini saqlab qolish strategiyasi va spot bozorlarining (Spot market/NYMEX) rivojlanishi yoritiladi. Globallashuv va investitsiya omillari (XXI asr boshi): Neft kompaniyalari va milliy

neft korporatsiyalari (NOC — National Oil Companies) o'rtasidagi yangi turdagi geosiyosiy va moliyaviy munosabatlar ochib beriladi [7.112–128]. Muallif neft bozorini shunchaki «talab va taklif» qonuniyati emas, balki yirik davlatlar, kartellar va xalqaro korporatsiyalar o'rtasidagi siyosiy kelishuvlar mahsuli ekanini ko'rsatib beradi. Birlamchi hujjatlar va arxiv ma'lumotlari: OPEKning ichki yig'ilishlari, shartnoma bandlari va iqtisodiy hisobotlardan foydalanilgani manbashunoslik nuqtayi nazaridan asarning qiymatini oshiradi.

Fransisko Parra va Deniyel Yergin jahon neft-gaz sanoati tarixini tadqiq etishda eng nufuzli ikki namoyanda hisoblansa-da, ularning nazariy-metodologik yondashuvlari, manbalar bazasi va tahlil urg'usi bir-biridan keskin farq qiladi.

Deniyel Yergin (The Prize, The New Map) «Neft — bu global hokimiyat, urushlar va siyosiy kuchlar to'qnashuvi omili». Fransisko Parra (Oil Politics) «Neft — bu bozor tuzilmasi, kartel mexanizmlari va narx shakllanishi mahsuli», — deydi.

Yergin metodologiyasi: Sanoat tarixini yirik shaxslar (Rokfeller, Cherrill, Ibn Saud), geosiyosiy inqirozlar (Jahon urushlari, Fors ko'rfazi urushi) va davlatlarning gegemonlik uchun kurashi prizmasi orqali ko'radi.

Parra metodologiyasi: Tarixni institutsional mexanizmlar — OPEKning ichki qarorlari, TNK (transmilliy korporatsiyalar) va milliy kompaniyalar (NOC) o'rtasidagi konsessiya va kvota shartnomalari, spot bozorlarning shakllanishi orqali tushuntiradi.

O'zbekiston yoki mintaqaviy neft-gaz sanoati tarixining siyosiy, geostrategik va tarixiy kontekstini asoslashda D. Yergin metodologiyasiga; tarmoqning iqtisodiy mexanizmlari, davlat-xususiy sherikligi va infratuzilmaviy boshqaruv tahlilida F. Parraning institutsional yondashuviga tayanish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, olib borilgan tarixiy-metodologik tahlillar shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyo, jumladan, qadimgi O'zbekiston hududida neft va uning mahsulotlarining qadim zamonlardan beri mavjudligi, mahalliy aholi tomonidan «yer yog'i», «qara jag'» kabi atamalar bilan nomlangani mintaqada o'zgacha iqtisodiy va madaniy muhit shakllanganidan dalolat beradi. Antik davr mualliflari va Sharq allomalarining asarlari hamda arxiv hujjatlari bu boradagi tadqiqotlarning boy manbashunoslik bazasini tashkil etadi. Jahon ilm-fanida neft-gaz sanoati tarixini o'rganishda Deniyel Yergin va Fransisko Parra kabi yetakchi tadqiqotchilarning konsepsiyalari metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bois, O'zbekiston neft-gaz sanoati tarixini tadqiq etishda ushbu ikki ilmiy yondashuvni uyg'unlashtirish — ham global geostrategik omillarni, ham tarmoqning ichki institutsional va iqtisodiy mexanizmlarini xolis, tizimli hamda chuqur yoritish uchun muhim metodologik poydevor yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Страбон. География: в 17 книгах. – Москва, 1964. – С. 489–490; Плутарх. Избранные жизнеописания. Александр. – Москва, 1986. – С. 418–419; Арриан. Поход Александра. – Ленинград, 1962. – С. 147.
2. Qoshg'ariy M. Devonu lug'atit turk. III jild. – Toshkent: Fan, 1988. – B. 241.
3. Jamolov I. Qora yog' – Neft – Nepit – Neft // O'zbek tili va adabiyoti. – B. 66.
4. Федченко А. Путешествие в Туркестан. – Москва, 1950. – С. 226.
5. Yergin D. The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power. – New York: Free Press, 2011.
6. Yergin D. The New Map: Energy, Climate, and the Clash of Nations. – New York: Penguin Books, 2020.
7. Parra F. Oil Politics: A Modern History of Petroleum. – London: I. B. Tauris, 2004.